

UYGUR SİVİL BELGELERİNİN MOĞOL TARİHİ ARAŞTIRMALARINDAKİ ÖNEMİ

Bilen YILMAZ*

Öz: 8-14. Yüzyıllar arasında yazıldıkları bilinen Uygur Sivil belgeleri, her ne kadar üzerlerinde net tarihler belirtilmese de Büyük Moğol İmparatorluğunun ilk yılları ile Yüan Hanedanı ve Çağatay Hanlığı ile doğrudan bağlantılı olduklarını gösteren ifadeler barındırır. Ne var ki bu belgeler ile ilgili yapılan çalışmaların Uygurların sosyo-ekonomik ve kültürel yapıları üzerine odaklanmaları nedeniyle çevresel unsurlar göz ardı edilmiştir. Biliyoruz ki, bu belgeler çevresel unsurlar arasında kalamayacak kadar siyasi tarihin merkezinde olan Moğolların Doğu Türkistan hâkimiyetine dair önemli bilgiler içermektedirler. Bölgenin ekonomik faaliyetleri, insanların birbirleri ile ve devletle olan resmi ilişkileri, idari yapının işleyiş tarzı ve toplumsal tansiyona dair çok sayıda bilgi sunan Uygur sivil belgelerinin bu yönü ile incelenmesi, kaynak yetersizliği olan Moğolların Türkistan hakimiyeti ile ilgili yapılacak yeni çalışmalara katkı sağlayacağına inanıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Uygur sivil belgeleri, Moğollar, Doğu Türkistan, vergi.

The Importance of Uighur Civil Documents in Mongol History Researches

Abstract: The Uighur civil documents, known to have been written between 8-14. centuries, contain statements showing that they were directly related to the first years of the Great Empire of the Mongols and the Yüan Dynasty and the Chagatai Khanate, although no clear dates were indicated on them. However, environmental factors have been neglected because the studies on these documents focus on the socio-economic and cultural structures of the Uighurs. We know that these documents contain important information about the East Turkestan domination of the Mongols, which are at the center of political history that cannot be included among the environmental factors. We believe that the Uighur civil documents, which provide a lot of information about the economic activities of the region, the official relations of people with each other and the state, the way the administrative structure works and the social tension, will contribute to the new studies on the Turkestan domination of the Mongols who lack resources.

Keywords: Uighur civil documents, Mongols, East Turkestan, tax.

1. Giriş

Dünya tarihinin en büyük siyasi yapılarından birini oluşturan Moğolların hakim oldukları topraklarda bugün çok sayıda farklı devlet kuruludur. Ne var ki bu devletlerin tarihlerinde Moğollara doğrudan bir rol biçilmemiştir. Türk tarihi araştırmaları da bu çıkmazın içindedir. Aslında Ebu'l Gazi Bahadır Han (2010: 133) yaklaşık dört asır önce meseleyi fark etmiş ve Cengiz Han'ın batı seferini İran-Turan savaşlarının son merhalesi olarak nitelendirmişti. Yani bu Türklerin de varoluş mücadelesiydi.

İslam kaynaklarının Moğollar meselesini “insan neslinin başına gelmiş en korkunç felaketlerden birisi” (Browne 1920: s. 4) olarak açıklama gayreti, Moğolları Türk tarihinin önemli bir parçası olmaktan alıkoymuştur. Osmanlı tarih yazıcılığı da bu anlayıştan uzak değildi. Hemen her olumsuzluğun altında bir *Âl-i Cengiz oyunu* arama gayreti bunu somutlaştırıyordu. 19. Yüzyılda, Türk tarihçiliğine de yeni yaklaşım

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, Antalya / TÜRKİYE. E-posta: bilenyilmaz111@gmail.com. ORCID No: 0000-0002-0310-6930.

tarzları sunan birtakım gelişmeler görüldü. Bunlar, tarihin merkezine devlet ya da hanedan yerine doğrudan Türk milletini koymaya vesile oldu. Bunun sonucu olarak siyasi tarih çalışmaları yanında sosyal tarih çalışmaları da hız kazandı. Türk tarihinin araştırılmasında dolaylı kaynakların değeri ortaya çıkarken, tarihin periferisine itilmiş olan Moğollar da yeniden merkeze alındılar. Fakat bugün halen Türk tarihini bütünlük içinde sunma gayretinin bir tezahürü olarak, kaynakların okunuşu ve değerlendirilişinde Moğolların perspektif dışında bırakıldığını görüyoruz. Bunun somut örneklerinden biri de Uygur sivil belgeleridir.

2. Uygur Sivil Belgeleri ile İlgili Yapılan Bazı Çalışmalar ve Belgelerin Genel Niteliği

Uygurlardan kalan ve daha çok özel hukukları hakkında ipuçları veren hukuk belgeleri incelendiğinde, her şeyden önce bu belgelerin birbirine olan benzerlikleri dikkat çeker. Hukuksal işlemlerde sözleşmelerin konusunun niteliğinden doğan bazı küçük farklar olmakla birlikte, genel karakterleriyle örneklere, formüllere göre hareket edildiği anlaşılmıştır. Belgeler her zaman hukuksal işlemin yapılmış olduğu tarihle başlamıştır. Daha sonra taraflardan icabı yapanın adı yazılmış, bunu çoğunlukla işlemin nedeni izlemiştir. Bundan sonra kabulde bulunanın adı yazılarak, bunu iki tarafın üzerlerine düşen borçları yerine getirdiklerini bildiren sözler, varsa koşullar ve tanıkların adları izlemiştir (Yakut 2002: 422).

Belgelerle ilgili ilk ciddi çalışma W. Radloff tarafından *Uigurische Sprachdenkmaler* (1928) adı ile yapılmıştır. Çalışmada 128 belge ele alınmış olup, Radloff'un ölümünün ardından öğrencisi S. E. Malov tarafından yayınlanmıştır. Almanca hazırlanan çalışmanın sonuna Malov tarafından bir de Rusça sözlük eklenmiştir.

Ülkemizde Uygur sivil belgeleri ile ilgili terminolojik araştırmaların ilkinin Ahmet Caferoğlu (1934) tarafından yapılmış olduğunu belirtmemiz gerekir. Detaylı bir çalışma olarak yayınlanan "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları" adlı makalesi belgelerin bulunuşu, konusu, içeriği ile bazı hukuki ve mali terimlerin kökenleri üzerine şekil ve üslup yönünden önemli bir çalışma niteliğindedir. Belgelerin tasnifine dair ilk çalışmalardan biri ise Reşit Rahmeti Arat tarafından yapılmıştır. 1936 yılında yayımlanan ve uzun yıllar üzerinde çalışıp geliştirdiği "Uygurca Yazılar Arasında" adlı makalelerinin ardından 1964 yılında "Eski Türk Hukuk Vesikaları" adlı çalışmasını yayınladı. Arat'ın tasnifi şu şekildedir:

1. Resmi belgeler:
 - a. Yönetmelikler ve idare yönetmelikleri
 - b. Diplomatik mektuplar
 - c. Sertifikalar ve lisanslar (pasaportlar)
 - d. Makbuzlar
 - e. Dilekçeler
 - f. Raporlar ve ilmühaberler
 - g. Sicil ve listeler
 - h. Dualar
 - i. Çeşitli şeyler
2. Özel belgeler:
 - a. Sözleşmeler ve vasiyetler
 - b. Makbuzlar

- c. Mektuplar ve hesaplar (faturalar)
- d. Sicil ve listeler
- e. Dualar
- f. Çeşitli şeyler (Özyetgin 2004: 37).

Belgelerin metin ve inceleme neşrinde en önemli çalışmalardan birini Nobua Yamada yapmıştır. “Sammlung Uigurischer Kontrakte” adlı eser 1993 yılında P. Zieme, J. Oda, H. Umemura ve T. Moriyasu’nun ortak çalışması ile üç cilt halinde yayınlandı. Eserin birinci cildinde Yamada’nın Uygur sivil belgeleri üzerine çeşitli yıllarda hazırladığı makaleleri toplanmıştır. İkinci ciltte Uygur sahasına ait 121 belgenin transkripsiyonlu metni ile birlikte Japonca ve Almanca tercümeleri verilmiştir. Üçüncü ciltte ise, ikinci ciltte incelenen belgelerden 119 tanesinin tıpkıbasımı yer almıştır (Özyetgin 2004: 36-37). Yamada’nın bütün çalışmalarının özeti niteliğindeki makalesini¹ dilimize E. G. Naskali (2012) çevirmiş olup belgelerin yazımında kullanılan şablonun Yamada tarafından şu sıra ile verildiği görülür:

1. Tarih
2. Mukavelenin Konusu (Satan, satın alan, satılan mal, fiyat)
 - a. Satan ve satış sebebi
 - b. Satın alan, satılan mal ve fiyatı
3. Ödemenin tasdiki
4. Toprak hudutları
5. Yeni mal sahibinin haklarının açıklanması
6. Akdin ihlaline karşı teminat ve ceza
 - a. Teminat
 - b. Akdin ihlaline karşı ceza
 - b1. Akdin ihlal edilmesi halinde
 - b2. Akdin ihlali halinde taraflara verilecek ceza
 - b3. Resmi ceza
 - b4. Hususi haller
7. Ek (şahit, imza, yazan)
 - a. Şahidin kaydı
 - b. İmza
 - b1. Satanın imzası
 - b2. Şahit ve diğer kimselerin nişanı
 - c. Yazan
8. Ek beyan (Naskali 2012: 196).

Uygur sivil belgeleri üzerine önemli bir yorum çalışması da L. V. Clark tarafından 1975’te yapılan “Introduction to Uighur Civil Documents of East Turkestan” adlı

¹ Uigur Documents of Sale and Loan Contracts brought by Otani Expeditions. Appendix: The Forms on the Uigur Document of Sales Contract. Memories of the Research Department of the Toyo Bunko, No: 23 (1964), Tokyo-1967, s. 71-113’te yayımlanan İngilizce aslının s. 78-118’deki “Appendix” bölümü çevrilmiştir.

doktora tezidir. Tezde belgelerin Yüan dönemine tarihlendiği üzerinde durulsa da (Özyetgin 2004: 35) Çağatay Hanları ile Ögedey ve Mengü Han adının geçiyor olması nedeniyle kanımızca bu belgeler üç farklı hanlık ile bağlantılıdır.

Uygur sivil belgelerinin doğrudan bir ilgi kurulmamakla birlikte Moğollar ile olan ilişkisine değinen ilk çalışmalar Özkan İzgi tarafından yapılmıştır. “Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)” (1987) adlı çalışması esasen Uygurların siyasi ve kültürel tarihlerine yönelik bir araştırma olmakla birlikte, kullanılan vesikaların Moğollarla olan ilgisinin dikkat çekici olduğunu belirtmemiz gerekir. Eserde incelenen bazı vergi terimlerinin Moğol kökenine değinilmesi de yine Uygur-Moğol etkileşiminin tek yönlü olmadığını vurgulanması açısından değerlidir. İzgi’nin “Uygur Alım-Satım Vesikalarında Cezanın Ödendiği Bazı Müessese ve Şahıslar”(1981) adlı makalesi de sözleşmelerin Moğol idari tahakkümü altında yapıldığını göstermesi açısından değerlidir.

Uygur sivil belgeleri üzerine çalışma yapanlardan biri de Ayşe Melek Özyetgin’dir. Eski Türk Vergi Terimleri (2004) ve İslam öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku (2014) adlı çalışmalarında belgelerin vergiler ve toprak hukuku açısından önemine değinen Özyetgin, her iki çalışmasında da belgelerin Moğollar ile olan bağlantısına değinmiştir (2004: 25, 26,27, 31, 32, 33, 51, 52, 53, 67, 80, 81; 2014: 18-20).

Belgeler ile ilgili ülkemizde yapılmış önemli tezler de bulunmaktadır. Bunlardan birisi Abdullah Şen tarafından 2004 yılında yapılan “Uigurische Sprachdenkmaler’den Seçme Uygur Hukuk Belgeleri” adını taşıyan yüksek lisans tezi iken; diğeri Bülent Gül tarafından yine 2004 yılında yapılan “Eski Türk Tarım Terimleri” adlı doktora tezidir. Gül, tezinde tarım terimlerini incelerken Uygur sivil belgelerini de özel olarak ele almıştır. 2005 yılında Özlem Civelek (Ayazlı) tarafından tamamlanan “Dindışı Eski Uygurca Metinlerin Karşılaştırmalı Sözvarlığı” adlı yüksek lisans tezinde de Uygur sivil belgeleri incelenmiştir. Bir diğere önemli çalışma ise Ferruh Ağca tarafından 2006 yılında tamamlanan doktora tezidir. “Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi” adlı çalışmasında Uygur sivil belgelerinin en çok tartışılan konusu olan tarihlendirme problemi üzerinde durulmuştur. Son olarak Bülent Gül danışmanlığında Hasan Güzel tarafından 2013 yılında yapılan “Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri” adlı yüksek lisans tezinde belgelerde geçen iktisat terimleri üzerinde durulmuştur.

3. Moğol-Uygur İlişkilerinin Tarihsel Boyutu

Uygurlar, köklü bozkır Türk kültürü ve yerleşik Çin kültürünün birçok unsurunun harmanlanmış halleridir (Özyetgin 2014: 18). Özkan İzgi (1979: 1-11) Uygurlar ile Moğolların ilişkilerinin Liao Hanedanlığı devrinden itibaren etkili şekilde sürdüğünü belirtirken; Bretschneider (1967: 242) 1052 ve 1083 tarihlerinde Kao-ch’ang Uygurlarından Liao ailesine elçiler gittiğini kaydetmiştir. Liao başkentinde Uygur tüccarlarından meydana gelen bir ticaret kolonisi bulunuyordu. Bu Uygur tüccarların kendilerine özgü bir organizasyonu olduğu gibi belli önemli ayrıcalıkları da vardı (Togan –I: 114).

Uygurların daha sonra Karahitaylara vasal olduğu görülür. Uygur kağanı, Karahitay hükümdarı Yeh-lü Ta-chih’i kendi başkentinde üç gün misafir etmiş ve kendisini yüklü miktarda hediyeler ile uğurlamıştır. Cengiz Han’ın hızlı yükselişini yakından takip eden Uygurların, sıranın kendilerine gelmesini beklemeden gönüllü olarak vasallığı kabul etmeleri sayesinde Uygur-Moğol ilişkilerinin başka bir boyut kazandığı görülür

(İzgi 1979: 6). Uygur hükümdarı İdikut² Barçuk, Cengiz Han'ın övgüsüne mazhar olmakla birlikte damadı da olmuştu (MGT 1986: 159-160)³. Böylece Uygurlar, Büyük Moğol İmparatorluğu'nun beşinci Ulus'u olmuşlardı (Clark 1975: 11).

Cengiz Han sağlığında imparatorluk topraklarını oğulları arasında paylaştırmıştı. Kao-ch'ang Uygurlarının da olduğu Türkistan topraklarının büyük bölümü Çağatay Hanlığına dahil edilmişti (Cuveyni 1988-I: 108). Uygurlar da diğer bölgeler gibi onlu⁴ sisteme göre askeri ve idari bir yönetim mekanizmasına dahil edildiler. Bu tarihten itibaren Uygurların kaynaklardaki adının Ho-chou (Hoço) veya Bişbalık Uygurları olarak geçmeye başladığı görülür. 1280 yılında Kubilay tarafından Bişbalık şehrinin sınırında askeri bir koloni kurulmuş ve 1281'de de T'ai-ho-ling ile Bişbalık arasında 30 adet posta istasyonu inşa edilmişti. 1283 senesinde ise Kubilay tarafından Bişbalık'a vali tayin edildi. Kubilay ve Kaydu arasındaki mücadelelerden Bişbalık şehri de etkilenerek zamanla önemini kaybetmiş, Çin kaynaklarında T'u-lu-fan olarak geçen Turfan şehri önem kazanmaya başladı. Bu kez de Turfan Uygurları adı ile kaynaklarda geçen Uygurların Tokluk Temür'den (1346-63) Vais Han'a (1417-32) kadar Doğu Çağatay hakimiyetinde oldukları görülmüştür (İzgi 1979: 7). Fakat bu devre ait olduğunu düşündüğümüz bazı vesikalarda sözleşmeye riayet etmeyen tarafın şehzadelere ve büyük orduya (bazen Ögedey ordusu, bazen Mengü ordusu olarak geçen) ceza bedeli ödediklerine dair (İzgi 2017: 149) ifadelerin, Çağatay Hanlığı'nın Karakurum'dan bağımsız hareket edemediğinin kanıtı olarak değerlendirilebilir.

Cengiz Han'dan itibaren Moğol devlet teşkilatının en önemli kademelerinde Uygurların yer aldığı görülür. İmparatorluk merkezinin Çin'e taşındığı yıllarda da Uygurların görece doğru bir seçim yaptıkları ve Tuli ailesinden yana tavır takındıkları anlaşılmıştır (Clark 1975: 12). Merkez ve taşra teşkilatında daha çok bitikçi, yarguci, Noyan⁵ ve bahşi (bakşı)⁶ olarak görev yapan Uygurların devletin zirvesinde baş vezir olarak görev yaptıkları da bilinmektedir. Öne çıkan devlet adamları arasında Pulat Kaya, Taş, Ali Kaya, Uygurtay, Kara Buka, Turmuş, Sevinç Tuğrul, Çinkay, Kadak, İmadü'l-Mülk Muhammed Hoteni, Körgüz, Mahmut Yalavaç⁷ ve Mesut Yalavaç⁸ sayılabilir (Usul 2016: 39-67).

Uygurların özerk yapılarına, Çağatay Devleti'nin hani olan ve İslam'ı kabul eden Tarmaşirin son vermiştir. Bu tarihten sonraki vesikaların doğrudan Moğol devletine ait

² Cuveyni'ye (1988-I: 110) göre İdi-kut kelimesi “devletin sahibi” anlamındadır.

³ Cuveyni (1988-I: 111) bu evliliğin hiç gerçekleşmediğini yazmıştır. Düğün öncesinde Cengiz Han ölünce Ögedey'in tahta çıkması beklendi. Ögedey, kız kardeşi Altun Beki'yi yüklü bir çeyiz ile Barçuk'a gönderdi; fakat Altun Beki yolda vefat etti.

⁴ Uygur sivil belgelerindeki onlu sisteme dair bkz. Arda Karadavut, Eski Uygur Hukuk Belgelerinde Onluk Yüzlük Sözcükleri Üzerine, *SUTAD*, Sayı: 47, ss. 115-126.

⁵ Noyan askeri terimi her ne kadar Moğollarla özdeşleşmiş olsa da Uygurca “nogay” kelimesiyle hem ses hem de anlam bakımından benzerlik göstermektedir. Uygurların tarihi geçmişi ve devlet geleneği Moğollardan daha köklü ve sağlam olması dolayısıyla bu askeri terimlerin Uygurlardan Moğollara geçmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir (Usul 2016: 71).

⁶ Cengiz Han 1206 yılında kağan seçildiği kurultayda, Uygur bakışlarının tavsiyelerine uyarak; eski Türk askeri yapısındaki onlu düzene göre kendi ordusunu yeni baştan tanzim etmişti. O güne kadar bir varlık gösterememiş olan ordu Moğolları cihan devleti kurmağa kadar götürcektir. Bkz. Kafalı 2005: 5.

⁷ Hüseyin bin Ali Betiti (2016: 39) Yalavaçları İranlı bir aile olarak tanıtmıştır.

⁸ Mesut Yalavaç, Ögedey'in emriyle Uygurların yoğun olarak yaşadıkları, Hoten, Kaşgar ve Ceyhun sahillerinin genel valisi olmuştur (Cuveyni 1988-I: 151).

olduğunu söylemek mümkündür (Almas 2013: 390). Nitekim Tokluk Temür'e hitaben yazılan şikayet dilekçesi niteliğindeki vesikanın, Uygurların kaybettikleri otonom hallerine özlem ifade ettiği açıktır. Her ne kadar belgeler "din dışı" olarak değerlendirilse de Uygurların inanç süzgeçlerinin epey tecrübe gördüğü bilinir ve Moğol hegemonyasının çözüldüğü süreçte sarıldıkları İslamiyet'in yukarıda bahsedilen özlemin tezahürü olduğunu belirtmek gerekir (Clark 1975: 27). Fakat geçiş sürecinde belgelere konu olan ilişkiler ağının Yasa tahakkümünde olduğunu unutmamak gerekir (Clark 1975: 105).

4. Uygur Sivil Belgelerinde Yer Alan Moğollara ve Moğol Tahakkümüne Dair Bazı Tespitler

Cengiz Han, Uygurlardan ilk olarak askeri alanda faydalandı (Rachewiltz 1983: 283). Noyan, tümen, mingan, cagun, tuc, nöker, teme çerisi gibi askeri kavramların Moğollara geçişi Uygurlar sayesinde olmuştur (Usul 2016: 71-73). Fakat kültürel alışveriş elbette ki tek yönlü olmadı. Uygur sivil belgelerinde doğrudan Moğollardan geçen çok sayıda kavram ve terime rastlamak mümkündür. Bunları idari, iktisadi ve sosyo-kültürel alana dair veriler olarak incelemek uygundur.

Moğol iktisadi yapısı üzerindeki Uygur etkilerinden söz ederken Yeh-lü Ch'u-Ts'ai adına özel bir yer ayırmak gerekir. Vergi toplama konusunda Mahmud Yalavaç ile ters düştikleri anlaşılan Uygur asıllı vezir, Çin'deki sisteme göre hane başına vergi alınması gerektiğini savunuyordu (Ögel 2002: 209). Ögedey ise her ne kadar Yalavaç'ın görüşlerini önemseydi de vergi uygulamaları konusunda başarılı olamamıştır (Özyetgin 2004: 26). Mengü devrinden itibaren Moğolların temel vergilerinden *kalan* ve *kopçurun* düzenli toplanmasına dair çalışmalar yapılmış, bu vergilerin Uygur sivil belgelerinde de adlarının geçtiği görülmüştür.

Moğollarda başlangıçta *alban* ve *kopçur* olmak üzere iki çeşit vergi toplanıyordu. Alban, halkın hana karşı olan hizmet ve yükümlülüklerinin resmi ve düzenli ücreti sayılan vergilerin genel adı olarak kullanılıyordu (Özyetgin 2004: 89). Kopçur ise büyük sürü sahiplerinden % 1 oranında toplanan vergiydi. Küçük sürü sahiplerinden bu vergi alınmıyordu (Spuler 1987: 334; Kafalı 1976: 135). Kopçur (Mo. *gubçur-gubçiyur*) asıl olarak hayvandan alınmakla birlikte daha sonraki devirlerde çiftçilerden de alınmış olup, devletin temel gelirlerinin başında gelmiştir (Özyetgin 2004: 86-89). Senede iki kez alındığı anlaşılan (İzgi 2017: 307) kopçurun XIII, XV, XVI, XVII, XVIII, XIX, XXII ve XLII numaralı belgelerde tespit edildiği görülmüştür (Özyetgin 2004: 87). Belgelerde bu verginin daha çok ulak atı olarak ödendiği görülürken, Uygurların *Yam* teşkilatında da önemli bir işlev gördüğü anlaşılmıştır. Nitekim yine Moğollardan geçtiği anlaşılan *süsün* adlı verginin de belgelerde yer aldığı, bu verginin de temel işlevinin ulakların ve seyahat eden devlet görevlilerinin erzak ihtiyacını karşılamaya yönelik olduğu tespit edilmiştir (Özyetgin 2004: 136).

Tarım toplumu olarak öne çıkan Turfan Uygurlarının Moğollara ödedikleri vergiler arasında en değerlisinin *kalan* olduğu anlaşılmakla birlikte, *kalan*'a (Mo. *xalan*) I, III, V, VI, X, XI, XII, XV, XX, XXXV, XXXVII ve XXXIX nolu belgelerde rastlanmıştır (Özyetgin 2004: 75). Moğollarda görülen bazı vergi muafiyetine dair uygulamaların Uygur sivil belgelerinde de izlerine rastlanmaktadır ki, bunlardan birisi de yine *kalan* ile ilgilidir:

XXV numaralı belgede geçen ... *kalan-sız kuv(r)ag-lar-ka kalan-lıg yer-ta kuv(r)ag-ka bers-a bermiş yer-ka kalan s(a)n(i)gik yer-ni kalan-ın tutmadın sakın berip*

kuv(r)ag-ka yak-a-sız berip... ifadesinden manastıra ait arazilerden *kalan* vergisi alınmadığı anlaşılmıştır (Özyetgin 2004: 79). Şen'in (2004: 70-74) 22 numara, Özyetgin'in (2004: 52) 6 numaralı olarak sunduğu belgede Çağatay Hanı Tokluk Temür'e hitaben şikayette bulunan inçü⁹ bağcılarının daha önceden (Esen Buka, Kebek ve Tarmaşirin devrinde) muaf oldukları *kalan* vergisinin yeniden alınmaya başlanması nedeniyle büyük zorluk yaşadıkları ve ekinlerini tarladan toplayamayacak duruma geldikleri anlaşılmaktadır. Tokluk Temür (1346-63) devrinin Çağatay Hanlığının dağılma yılları olduğu düşünüldüğünde hanlığın ekonomik sıkıntıları vergi muafiyetlerini kaldırarak çözmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Vesikalarda tanıklanan bir diğer vergi terimi de *yasaktır*. Doerfer, kelimenin Moğolca *casak* (jasak)'tan türeyerek Türkçeye yerleştiği görüşündedir. Clauson, *yasa* fiilinin 13-14. Yüzyıla kadar olan Türkçe metinlerde bulunmadığını, dolayısıyla Moğolların Türkistan hakimiyetinde bu geçişin yapılmış olduğunu belirtmektedir (İzgi 2017: 306). Smith (1970: 50) ise bu verginin ilk kez Moğollar zamanında alındığını kesin bir bilgi olduğunu vurgulamaktadır. Vergi anlamıyla kelimenin Uygur sivil belgelerinde yasak tut- (UygSB. VI) ve yasak tir- (UygSB. XXIII) şeklinde geçtiği görülür:

“... biz burun-kı bu (kan)-lar çakın tın barü ak-a ini-lar-imiz birla bağnı adlap özga alban yasak tutmayın...” “biz evvelki bu hanlar çağından beri büyük, küçük kardeşlerimiz ile bağı işleyip başka alban yasak (vergi) ödemedem...” (Özyetgin 2004: 122).

Kelimenin hukuk terimi olarak kullanıldığı da görülmektedir. Hasan Güzel (2013: 196) Moğolca kökenli kelimenin *yosun* kelimesi ile yedekleşe kullanıldığı üzerinde durmaktadır:

“... ben Ozmiş Togrıl sonra önceden Basa Togrıl'a herhangi birinin gücüne güvenip itiraz etsem yasadaki cezaya razıyım...” şeklindeki ifade ve “... alacaklı depozitoyu ben Buka'nın kardeşi Esen, ben Aruy'un oğlu Kara ikimiz bu senetteki (yosunca) kurala göre hiçbir şekilde...” ifadelerinin Uygurlardaki vergilerin örfi niteliklerini vurguladığı anlaşılır ki, belgelerde *il yangınça* (il kanununa göre) ifadesinin bunu karşıladığı anlaşılır (Güzel 2013: 197).

Uygurların Moğol idari mekanizması içinde olduklarına dair sivil belgelerinde çok sayıda ifade geçmektedir. Belgelerin tarihlendirmelerinde de kullanılan Moğol hanlarının adları en net ifadeler içinde yer alırlar. Ügedey (Ögedey) adının geçtiği belge, Moğol hakimiyetine dair en eski tarihi ifade ederken; Tokluk Temür adı ise belgelerin ulaştığı son tarihleri belirlemede önemli bir ipucudur (Caferoğlu 1934: 16). Nitekim İzgi de (2017: 148) 2 ve 5 numaralı vesikada Uygur siyasi hayatında Moğol tahakkümünü ifade eden kısımları sunmuştur. Özetle bu vesikalardan birinde, bir çocuğun kölelikten azat edilmesi ile ilgili yapılacak itiraz sonucunda Ögedey ordusuna bir altın yastuk, iç hazineye ise bir at verileceği karara bağlanmıştır (İzgi 2017: 149). Burada ifade edilen “iç hazine” Uygurların otonom yapılarını işaret etmektedir.

⁹ Moğollarda yeni alınan araziler hükümdarın malı sayılır ve bu araziler hükümdar tarafından oğullarına, sülalenin diğer azalarına taksim edilir ve böylece bu araziler o kişilere ait olurdu. Bu arazilerin en önemli özelliği *kalan* ve *kopçur* gibi bazı vergilerden muaf olmalarıydı. Bundan dolayı köylüler kendi topraklarının inçü idaresine girmesini tercih ediyorlardı. Bkz. İzgi, 2017: 304.

Uygurlar üzerindeki Moğol tahakkümünün en önemli göstergesi *darugalık*¹⁰ kurumudur. Diğer Moğol hanlıklarında da adına rastlanan darugalık, bölgeye hakim olan vali, diğer bir adla sivil ve askeri amir olarak nitelenebilir. Darugalar, askeri vali ve vergi tahsildarı olarak nüfus sayımından, yerel ordunun askere çağrılmasına, Yam (posta) istasyonlarının kurulmasından, vergilerin toplanarak merkeze gönderilmesine kadar birçok konuda yetkilidirler (Özyetgin 2004: 160).

Cengiz Han devrinde Moğol hakimiyetini tanıyan Uygurların onluk sistem içine dahil edildikleri izlenmiştir. Sivil belgeleri içinde daha çok sözleşmeye itiraz edebilecek güce sahip olmaları ile öne çıkan kişilerin on beyi ve yüz beyi gibi isimlerle tanıkladıkları anlaşılır. Örnek belge (UygSB 16):

“...bu borluq yolun(ta) män b(ä)g t(ä)mür-ning inim uruğum tugmışım **on-luqum yüz-lüküm** kim kimä bolup çam çarım qılmasun-lar apam birök ärklig b(ä)g işi ilçi yalavaç küçin tudup al(a)yım yul(a)yım tisär- lăr bu borluq tänginç-ä iki borluq birip sözlări yorımazun çam...” Çeviri: “...Bu bağ hakkında ben Beg Temür’ün erkek kardeşim, soyum akrabam, **onluğum, yüzlüğüm** her kim olursa olsun itiraz etmesinler. Fakat eğer güçlü bey ve eş(nin) elçinin nüfuzunu kullanıp geri satın alayım derseler bu bağ dengince ili bağ verip sözleri geçmesin...” (Özyetgin 2014: 181).

Moğollar ve Uygurlar arasındaki kültürel geçişleri dil üzerinden takip etmek mümkündür. Uygur sivil belgelerinde Moğollar ile doğrudan ilgili olduğu anlaşılan kelimeler mevcuttur. Bu kelimelerin sosyal hayatla da bağlantılı oldukları görülür. Belgelerde geçen Moğolca kelimelerden bazıları şunlardır:

- Aka (< Mo. aka): “büyük kardeş” anlamıyla kullanılmış olup, bugünkü Türk şivelerinde oldukça yaygın şekilde kullanılmaktadır.
- Alban (< Mo. alban): “vergi” anlamıyla metinlerde geçmektedir.
- Asira- (< Mo. asara-): “bakmak, özen göstermek”.
- Daruga (< Mo. daruga): “vergi toplayıcısı” olarak geçen kelimenin belgelerde *taruga-çı* şekliyle de geçtiği ve Türkçe *baskak* kelimesine eşdeğer olduğu (Özyetgin 2004: 160) anlaşılmaktadır.
- Nökör (< Mo. nöker): “arkadaş, rehber” anlamlarıyla kullanılmıştır.
- Yasak (< Mo. jasak): “kanun” ve “vergi” anlamlarıyla belgelerde geçtiği görülür.
- Talay (< Mo. dalai): “kainat, evren”.
- Karaçu¹¹ (Mo. karaçu): “halk kitleşi”
- Abaga (< Mo. abaga): “amca” (Ağca 2006: 380-381).

Sivil belgeleri, Uygurların sosyal hayatlarını büyük oranda belirleyen toprakla ilgili hukuki nizamın Moğollarca denetlenmekte olduğunu göstermektedir. Çağatay Hanlığı devrinde Uygurlardan alınan *kalan* vergisinin Osmanlı Devleti’nde görülen tımar sistemine benzer bir ekonomik ve sosyal yapıyla ilişkili olduğunu gösterir. Özyetgin’in (2004: 79) 20 numaralı olarak sunduğu belgede, nüfus sayımında ailesindeki kişileri doğru şekilde beyan eden kişinin kendisine verilen araziye kalan vergisi ödemek koşuluyla kullanabilecekleri ve izinsiz olarak toprağı terk edemeyecekleri karara

¹⁰ İbni Mühenna Lügatinde, kelimenin anlamı “başkan, yönetici” olarak verilmiştir (Gül 2016: 109).

¹¹ Kelimenin, Moğolların Gizli Tarihi’nde (MGT 1986: 8) “sıradan halk, avam tabakası” anlamlarında kullanıldığı görülür.

bağlanmıştır. Göçebe Moğolların ele geçirdikleri topraklarda mevcut yerleşik düzenin devam etmesini istemeleri, hakimiyet anlayışlarının kuru bir talandan ibaret olmadığını en önemli göstergesi olmuştur.

5. Sonuç

8-14. Yüzyıllar arasında çeşitli devletlerin hükümlerinde ve farklı coğrafyalarda yazılmış olan Uygurca sivil belgelerinin, en yoğun ve bütünlük içinde takip edilenleri 13-14. Yüzyıla ait olanlardır ki bunların Moğol tahakkümüne işaret ettiği açıktır. Bu belgelerin Türk tarihi ve kültürü açısından son derece değerli bilgiler ihtiva ettikleri de malumdur. Ne var ki bunların Moğol tahakkümü altında yaşamış olan Uygurlarca yazıldığı ve barındırdığı bilgilerin bu gerçekten uzak değerlendirilmesi önemli bir eksikliklerdir. Hâlihazırda Moğolların Türkistan hâkimiyetine dair kaynak yetersizliği yaşanırken bu ve benzeri kaynakların özenle değerlendirilmesi gerektiği anlaşılmıştır. Bu belgeler, Moğol fetihlerinin salt bir istila olmaktan öte anlamlar ifade ettiğine işaret eder. Nitekim elde edilen bilgiler Moğolların da kültür akışında önemli katkılar sunduğunu ortaya koymuştur.

Kaynakça:

- AĞCA, Ferruh, (2006). *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*, Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- ALMAS, Turgun, (2013). *Uygurlar*, İstanbul: Selenge Yayınları
- BRETSCHNEIDER, E. (1967). *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, London.
- BETİTİ, Hüseyin bin Ali, (2016). *Ahval-i Müluk el-Tatar el-Moğol*, (tashih: Resul CAFERİYAN), Kum.
- CAFEROĞLU, Ahmet, (1934). “Uygurlar’da Hukuk ve Maliye İstılahları”, *Türkiyat Mecmuası*, IV, İstanbul.
- CİVELEK (AYAZLI), (2005). *Dindışı Eski Uygurca Metinlerin Karşılaştırmalı Sözcükleri*, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- CLARK, Larry Vernon, (1975). *Introduction To The Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)*, Indiana University (Ph. D. Thesis).
- CUVEYNİ, Alaaddin Ata Melik, (1988). *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel ÖZTÜRK), I, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- GÜL, Bülent, (2004). *Eski Türk Tarım Terimleri*, Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- GÜL, Bülent, (2016). *Moğolca İbni Mühenna Lügati*, Ankara: TKAE.
- GÜZEL, Hasan, (2013). *Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri*, Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- İZGİ, Özkan, (1979). “Kao-Ch’ang Uygurları Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 32: 1-11, İstanbul.
- İZGİ, Özkan, (1981). “Uygur Alım-Satım Vesikalarında Cezanın Ödendiği Bazı Müessese ve Şahıslar”, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara: TTK.
- İZGİ, Özkan, (2017). *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, (Haz. Erkin Ekrem-Serhat Küçük), 2. Baskı, Ankara: TTK.
- KAFALI, Mustafa, (1976). *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- KAFALI, Mustafa, (2005). *Çağatay Hanlığı*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- KARADAVUT, Arda, (2019). “Eski Uygur Hukuk Belgelerinde Onluk Yüzlük Sözcükleri Üzerine”, *SUTAD*, 47: 115-126.
- Moğolların Gizli Tarihi*, (1986). (Çev. Ahmet TEMİR), 2. Baskı, Ankara: TTK.
- ÖGEL, Bahaeddin, (2002). *Çingiz Han’ın Türk Müşavirleri*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık

- ÖZYETGİN, Ayşe Melek, (2004). *Eski Türk Vergi Terimleri*, KÖKSAV, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 4, Ankara: KÖKSAV Yayınları.
- ÖZYETGİN, Ayşe Melek, (2014). *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- RACHEWILTZ, Igor De, (1983). "Turks in China under the Mongols: A Preliminary Investigation of Turco Mongol Relations in the 13th and 14th Centuries", *China among Equals The Middle Kingdom and its Neighbours, 10th-14th Century*, (Ed. M. Rossabi), London.
- SMITH, John Masson, (1970). "Mongol and Nomadic Taxation", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 30.
- ŞEN, Abdullah, (2004). *Uigurische Sprachdenkmaler'den Seçme Uygur Hukuk Belgeleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- SPULER, Bertold, (1987). *İran Moğolları*, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara: TTK.
- TOGAN, Zeki Velidi, (1946). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, İstanbul: Hak Kitabevi.
- USUL İLİMLİ, Dilber, (2016). *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, (Doktora Tezi), Konya.
- YAKUT, Esra, (2002). "Eski Türklerde Hukuk", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, I, 3: 401-426.